

ΜΕΣΟΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΕΦΥΑΛΩΜΕΝΗ ΚΕΡΑΜΙΚΗ ΑΠΟ ΤΟ ΗΡΑΚΛΕΙΟ

Λιάνα ΣΤΑΠΙΔΑ

SUMMARY: During the last ten years, archaeological excavations have taken place in the city of Heraklion and especially within its initial urban center. These excavations combined with earlier research and the results that came out during diggings for foundations of new buildings, have revealed monuments from several historical periods and a large amount of findings. Important monuments have unfortunately not survived except parts of the Byzantine walls and a few churches built before 1210. The destruction of the monuments is a consequence of the wide embankments that the Venetians constructed in order to fortify the city against the Ottoman threat.

The disastrous earthquakes and the out of control constructive development during the decades of 60's and 70's, have completed the destruction.

However the recent excavations in the old city were a pleasant surprise and reversed the current beliefs concerning the city's urban evolution. Three wide excavations have revealed constructions which belong to the years of the Arab occupation and the second Byzantine period as well as a large quantity of findings such as fragments of pottery which cover a period from AD 828 until the late 19th century. The Middle Byzantine pottery consists of plates and bowls of all known categories and especially of the glazed incised type. Most the ceramics have been imported in Crete from other production centers such as Constantinople, Thessaloniki etc, but a number of plates and bowls seems to have been produced in an unknown until now local pottery workshop.

Ο Χάνδακας κατοικήθηκε συνεχώς από τους αρχαίους χρόνους μέχρι τα τέλη του 7ου αιώνα, οπότε ακολούθησε την τύχη των πόλεων των βόρειων παραλίων της Κρήτης. Εγκαταλείφθηκε από το φόβο των πειρατικών επιδρομών και οι λιγοστοί κάτοικοί του μεταφέρθηκαν νοτιότερα σε ασφαλέστερες περιοχές. Η περιοχή έμεινε ακατοίκητη μέχρι το 828, όταν οι Ανδαλούσιοι Άραβες κατέλαβαν την Κρήτη και ίδρυσαν την πρωτεύουσα του Εμιράτου τους ονομάζοντάς την Rabdh el Chandak (Φρούριο της Τάφρου)¹. Το Φρούριο της Τάφρου κατελήφθη από το στρατηγό Νικηφόρο Φωκά το 961. Οι Άραβες, όσοι επέζησαν της σφαγής, εκδιώχθηκαν, αιχμαλωτίστηκαν και, όσοι απέμειναν, αφομοιώθηκαν με το ντόπιο στοιχείο. Από τότε και μέχρι το 1204 ο Χάνδακας ήταν η πρωτεύουσα της Κρήτης ως επαρχίας του Βυζαντινού Κράτους.

Κατά τη β' βυζαντινή περίοδο η Κρήτη έγινε Θέμα με κυβερνήτη Στρατηγό² και μετά τη μεταρρύθμιση του Αλέξιου Α' Κομνηνού ετέθη υπό τας διαταγάς ενός Δούκα Κατεπάνω. Στην πραγματικότητα, οι αξιωματούχοι αυτοί κυβερνούσαν μια κοινωνία μεγάλων γαιοκτημόνων, ενώ οι κάτοικοι της υπαίθρου δούλευαν ως πάροικοι στη γη τους. Η ανάπτυξη και η ευημερία της υπαίθρου οφειλόταν σε μεγάλο βαθμό στην απουσία ισχυρής αστικής ζωής. Παρ' όλα αυτά, ο Χάνδακας έγινε σημαντικό κέντρο της ανάπτυξης του νησιού, έδρα του Κυβερνήτη της Κρή-

της και από το 1118, ίσως και νωρίτερα, Μητρόπολη, λόγω της αναγνωρισμένης ήδη από τους αραβικούς χρόνους εμπορικής σπουδαιότητας του λιμανιού του.

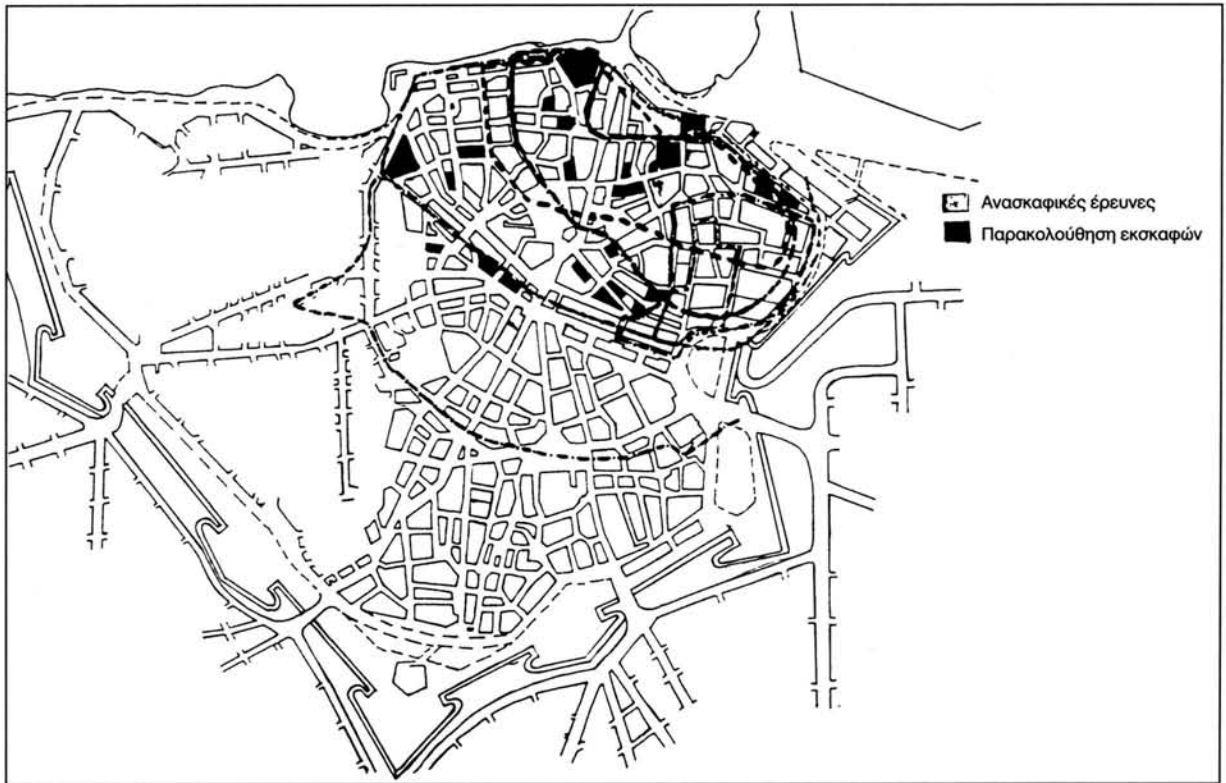
Η ανεύρεση νομισματικών θησαυρών που χρονολογούνται από το 1168 έως το 1204, ιδιαίτερα της βασιλείας του Μανουήλ Α' Κομνηνού, σε περιοχές της υπαίθρου, σε αντίθεση με το πλήθος των χάλκινων «αωνύμων» του 11ου αιώνα που βρέθηκαν στις ανασκαφικές έρευνες του Ηρακλείου, μαρτυρούν την ευημερία και τη συγκέντρωση πλούτου στους μεγαλογαιοκτήμονες της υπαίθρου. Στο γεγονός αυτό συνηγορεί και η ύπαρξη σημαντικών ναών της β' βυζαντινής περιόδου στην υπαίθρο.

Τα τελευταία δέκα περίπου χρόνια έχουν πραγματοποιηθεί ανασκαφικές έρευνες στην πόλη και ιδιαίτερα στον αρχικό πυρήνα της. Οι ανασκαφές αυτές, μαζί με τις παλαιότερες έρευνες και τον ευρύτατο έλεγχο θεμελίων που εκτελείται σήμερα, έχουν φέρει στο φως αρχαία όλων των ιστορικών περιόδων και μεγάλο αριθμό κινητών ευρημάτων.

Στο χάρτη της πόλης (Εικ. 1) σημειώνονται οι θέσεις των ανασκαφών και των οικοπέδων που έχουν ερευνηθεί από το παρελθόν μέχρι σήμερα. Βρίσκονται μέσα στο βυζαντινό οχυρωματικό περίβολο και η πυκνότητά τους επιτρέπει να προχωρήσουμε στην εξαγωγή κάποιων αρχικών συμπερασμάτων, με την ελπίδα ότι οι μελλοντικές

1. Σχετικά με την περίοδο της Αραβοκρατίας στην Κρήτη, βλ. Ν. Παναγιωτάκης, Ζητήματα τινά της κατακτήσεως της Κρήτης υπό των Αράβων, *Κρητ.Χρον* 15-16 (1961-1962), Β', 9-41.

2. Σχετικά με τη β' βυζαντινή περίοδο, βλ. Στ. Ξανθουδίδης, *Χάνδαξ-Ηράκλειον*, Ηράκλειον 1964.

Εικ. 1. Χάρτης του Ηρακλείου, όπου φαίνονται οι ανασκαφικές έρευνες και οι έλεγχοι θεμελίων που έχουν πραγματοποιηθεί μέσα στο βυζαντινό οχυρωματικό περίβολο.

έρευνες θα τεκμηριώσουν τα συμπεράσματα αυτά.

Μεγάλα μνημεία δεν έχουν σωθεί εκτός από τμήματα των βυζαντινών τειχών³ και κάποιοι ναοί που αναφέρονται στους ενετικούς καταλόγους ως υφιστάμενοι προ του 1210 και πιο συγκεκριμένα πριν από την απογραφή του 1320⁴. Αυτό οφείλεται σε μεγάλο βαθμό στις τεράστιες επιχώσεις που έκαναν οι Ενετοί προκειμένου να οχυρώσουν την πόλη μπροστά στον κίνδυνο της τουρκικής απειλής. Οι καταστροφικοί σεισμοί και η ανεξέλεγκτη οικοδομική ανάπτυξη των δεκαετιών 1960-1970 ολοκλήρωσαν την καταστροφή.

Με τα δεδομένα αυτά, οι ανασκαφές του Ηρακλείου αποτέλεσαν μια ευχάριστη έκπληξη και ανέτρεψαν τις γνωστές μέχρι τώρα αντιλήψεις ως προς την ιστορική πορεία της πόλης.

Παρουσιάζονται εδώ τρεις μεγάλες ανασκαφές που απέδωσαν εκτός από μεγάλο αριθμό κινητών ευρημάτων

και οικοδομικά σύνολα των περιόδων της Αραβοκρατίας και της β' βυζαντινής περιόδου.

Α. Η ανασκαφική έρευνα στην οδό Κορωναίου⁵ έφερε στο φως ένα συγκρότημα δημόσιων λουτρών της β' βυζαντινής περιόδου. Σώζονται τα τρία μέρη του λουτρού, τμήμα του χώρου υποδοχής και των αποδυτηρίων, καθώς και η κλίμακα καθόδου. Γύρω από το συγκρότημα αυτό βρέθηκαν οι εγκαταστάσεις των αγωγών και των δεξαμενών, καθώς και διάφοροι βοηθητικοί χώροι. Τα ανώτερα ανασκαφικά στρώματα ήταν διαταραγμένα με χαλαρή επίχωση. Στα στρώματα αυτά βρέθηκε μεγάλος αριθμός μεταβυζαντινής, ενετικής και τουρκικής κεραμικής. Από τα χαμηλότερα στρώματα και κυρίως από το χώρο των υποκαύσεων και της κλίμακας καθόδου προς το λουτρό προήλθε μεσοβυζαντινή κεραμική, νομίσματα και μικροαντικείμενα. Τα νομίσματα ανήκουν όλα στην

3. Σχετικά με τη βυζαντινή οχύρωση του Χάνδακα, βλ. Ν. Πλάτων, Τα τείχη του Χάνδακος κατά την β' βυζαντινή περίοδο, *ΚρητΧρον* 1 (1947), 239-248.

4. Ο G. Gerola έχει δημοσιεύσει τους καταλόγους των εκκλησιών του Χάνδακα στο *Topografia delle chiese della città di Candia*, Bessarione, Roma 1918.

5. Η ανασκαφική έρευνα πραγματοποιήθηκε το 1988 στο οικοπέδο ιδιοκτησίας Γ. Παραβολιασάκη, στο κέντρο της παλιάς πόλης.

κατηγορία των χάλκινων «ανωνύμων» του 11ου αιώνα. Τα μικροαντικείμενα χρονολογούνται από το 10ο μέχρι τα τέλη του 12ου αιώνα.

Μια ομάδα κεραμικής, υαλοσφραγίδων και νομισμάτων της περιόδου της Αραβοκρατίας βρέθηκε σε κλειστό ανεξάρτητο χώρο νοτιοδυτικά του λουτρού. Πολλά αρχιτεκτονικά μέλη (βάσεις και κορμοί κιόνων, κιονόκρανα κτλ.) ανήκουν στους ρωμαϊκούς χρόνους και ασφαλώς προέρχονται από προγενέστερες στην περιοχή ρωμαϊκές εγκαταστάσεις.

Η κεραμική ανήκει στις γνωστές κατηγορίες από τον 11ο μέχρι και το 17ο αιώνα. Η μεσοβυζαντινή κεραμική είναι στην πλειονότητά της εφυαλωμένα πινάκια και κούπες με εγχάρακτη διακόσμηση. Γενικά η εγχάραξη είναι λεπτή με κύρια διακοσμητικά θέματα σπείρες και βλαστόσπειρες, κουφικές διακοσμητικές ταινίες και κεντρικά μετάλλια με ανθέμια και ρόδακες.

Η κεραμική που παρουσιάζεται από την ανασκαφή αυτή αποτελείται κυρίως από όστρακα και η χρονολόγησή τους έγινε με βάση τα ανασκαφικά δεδομένα.

1. Τμήμα από πινάκιο (Εικ. 2-3).

Σώζεται τμήμα του σώματος και του χείλους.

Σωζ. διαστ.: διάμ. 15,5, ύψ. 1 εκ.

Σώμα σχεδόν επίπεδο με ελαφρώς κοίλα τοιχώματα που απολήγουν προιονωτά σχηματίζοντας το χείλος, χαμηλή δακτυλιόσχημη βάση. Πηλός κόκκινος, λεπτόκοκκος. Λευκό επίχρισμα στην εσωτερική και την εξωτερική επιφάνεια. Υποκίτρινη εφυάλωση εσωτερικά, καφέ εξωτερικά. Σε ελεύθερο βάθος απεικονίζεται φανταστικό ζώο (δράκος;) με λεπτή εγχάραξη. Γύρω από αυτό, ανθεμοειδείς βλαστοί με πλατιά εγχάραξη. Στο χείλος, παράλληλες πυκνές εγκοπές.

Τέλη 12ου αιώνα.

Θέση: Ιστορικό Μουσείο Κρήτης (I.M.K.), αριθ. ευρ. ΑΠ 567.

Βιβλιογραφία: Ευγενίδου 1982: 63, πίν. 7-9. Siena 1991: 94-95, εικ. 2. Morgan 1942: πίν. LI. Waagé 1933: 311, εικ. 8.

2. Όστρακο από πινάκιο (Εικ. 2-3).

Σώζεται τμήμα του σώματος και της βάσης.

Σωζ. διαστ.: διάμ. 11, ύψ. 2, ύψ. β. 1, διάμ. β. 8,3 εκ.

Ελαφρώς κοίλο, πλατιά και χαμηλή δακτυλιόσχημη βάση. Πηλός κόκκινος, πορώδης. Λευκό επίχρισμα εσωτερικά, ίχνη του στην εξωτερική επιφάνεια. Υποκίτρινη εφυάλωση εσωτερικά, αρκετά απολεπισμένη. Σε ελεύθερο βάθος, απεικόνιση ψαριού με λεπτή εγχάραξη. Γύρω από αυτό, ίχνη από γραμμές με ακαθόριστα σχήματα, ίσως καμπυλόγραμμων V.

Μέσα 12ου αιώνα.

Θέση: I.M.K., αριθ. ευρ. ΑΠ 563.

Βιβλιογραφία: Dauterman Maguire 1997: 265, σμ. 187. Ευγενίδου 1982: 63, πίν. 7. Morgan 1942: πίν. XLII.

3. Όστρακο από πινάκιο (Εικ. 2-3).

Σώζεται τμήμα του σώματος.

Σωζ. διαστ.: διάμ. 6,6, ύψ. 1 εκ.

Σώμα σχεδόν επίπεδο. Πηλός κόκκινος, λεπτόκοκκος. Λευκό επίχρισμα στην εσωτερική και την εξωτερική επιφάνεια. Υποκίτρινη στυλπνή εφυάλωση εσωτερικά. Απεικόνιση αλόγου με λεπτή επιμελημένη εγχάραξη. Το εσωτερικό των αυτιών έχει αποδοθεί με την επιπεδογλυφή τεχνική και το μάτι με πλατιά χάραξη.

Β' μισό 12ου αιώνα.

Θέση: I.M.K., αριθ. ευρ. ΑΠ 562.

Βιβλιογραφία: Siena 1991: 89, εικ. 3, σμ. 6. Morgan 1942: πίν. XLII.

4. Τμήμα από βαθύ πινάκιο (Εικ. 2-3).

Σώζεται μέρος του αγγείου με τη βάση και το χείλος.

Σωζ. διαστ.: διάμ. 7,6, ύψ. 0,9, ύψ. χ. 3 εκ.

Επίπεδος πυθμένας, χαμηλή δακτυλιόσχημη βάση, όρθιο χείλος. Πηλός κόκκινος, χονδρόκοκκος. Λευκό επίχρισμα στην εσωτερική επιφάνεια. Πράσινη εφυάλωση εσωτερικά. Στο κέντρο του αγγείου, διακοσμητικό γεωμετρικό θέμα από εναλλάξ τοποθετημένες λεπτές και παχιές συγκλίνουσες γραμμές. Γύρω από το κεντρικό θέμα στενή ταινία με εγχάρακτες γραμμές. Η ίδια ταινία, πλατύτερη, με παράλληλες γραμμές και πλατιά εγχάραξη, επαναλαμβάνεται στην απόληξη του σώματος προς το χείλος.

Β' μισό 12ου αιώνα.

Θέση: I.M.K., αριθ. ευρ. ΑΠ 561.

Βιβλιογραφία: Waagé 1933: 314, εικ. 10 (h, j).

5. Όστρακα από πινάκια (Εικ. 2-3).

Πηλός κόκκινος. Λευκό επίχρισμα στην εσωτερική και την εξωτερική επιφάνεια των αγγείων. Άχρωμη, στυλπνή εφυάλωση στην εσωτερική επιφάνεια.

α. Αβαθές πινάκιο. Σώζεται μικρό τμήμα του σώματος.

Σωζ. διαστ.: διάμ. 6,2, ύψ. 0,3 εκ.

Στο κέντρο διακρίνεται το σώμα (φτέρωμα) πτηνού με λεπτή χάραξη.

β. Αβαθές πινάκιο. Σώζεται μικρό τμήμα του σώματος.

Σωζ. διαστ.: διάμ. 3,5, ύψ. 0,5 εκ.

Διάκοσμος με ταινία, πιθανώς κοντά στο (μη σωζόμενο) χείλος, με κουφικό θέμα.

γ. Αβαθές πινάκιο. Σώζεται μικρό τμήμα του σώματος.

Σωζ. διαστ.: διάμ. 4,2, ύψ. 0,7 εκ.

Διάκοσμος με ταινία από σπείρες.

δ. Αβαθές πινάκιο. Σώζεται μικρό τμήμα του σώματος.

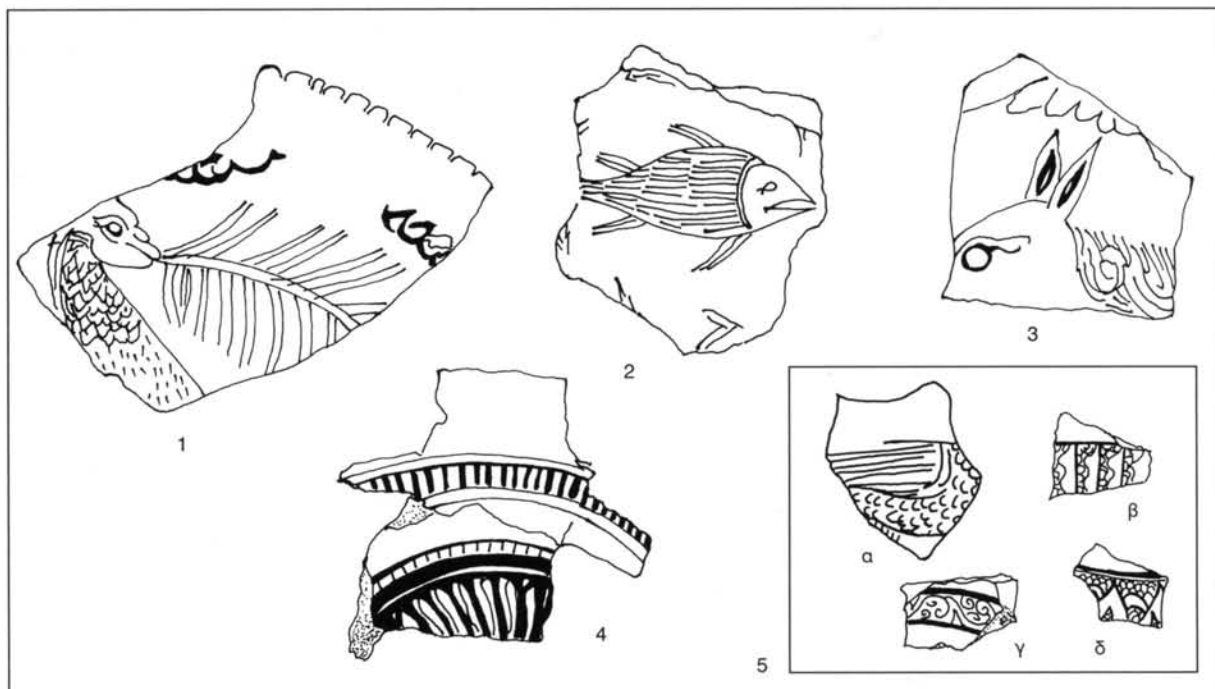
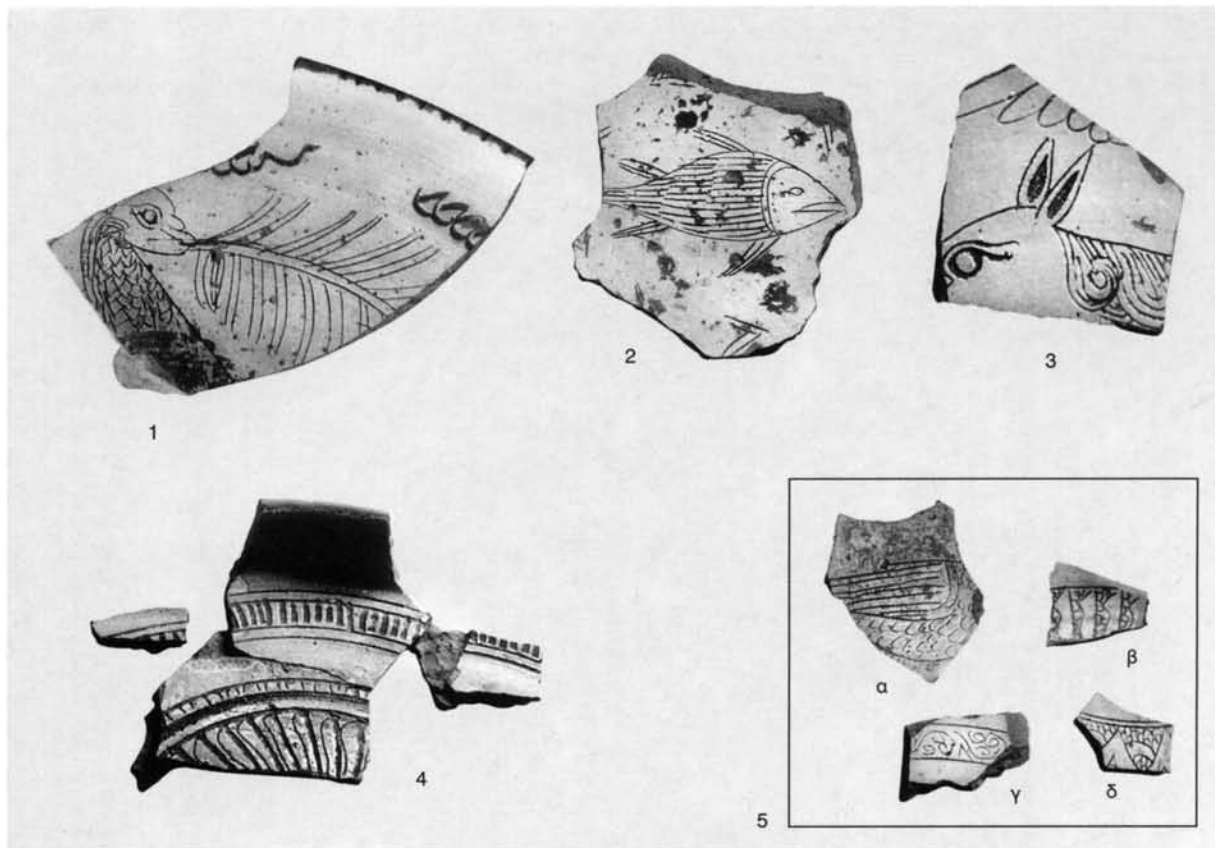
Σωζ. διαστ.: διάμ. 3,5, ύψ. 0,6 εκ.

Διάκοσμος με ταινία από εναλλασσόμενα τρίγωνα και ημικύκλια σε φολιδωτό βάθος.

Μέσα 12ου αιώνα.

Θέση: I.M.K., αριθ. ευρ. ΑΠ 568α-δ.

Βιβλιογραφία: Dauterman Maguire 1997: 265, σμ. 187. Morgan 1942: πίν. XXXIX, XLI.

Εικ. 2-3. Εγχάρακτη εφραλωμένη κεραμική από το οικ. Παραβολιασάκη της οδού Κορωναίου στο Ηράκλειο.

Β. Δύο χρόνια μετά την ανασκαφή της οδού Κορωναίου, μια άλλη μεγάλη ανασκαφή πραγματοποιήθηκε στο οικοπέδο της Καστέλλας⁶, ανατολικά της δομηνικανής Μονής των Αγίων Πέτρου και Παύλου. Στο χώρο του ναού είχε πραγματοποιήσει ανασκαφική έρευνα το 1968 ο άγγλος αρχαιολόγος G. Miles μαζί με τον Έφορο Βυζαντινών Αρχαιοτήτων κ. Μ. Μπορμπουδάκη, με στόχο την ανεύρεση αραβικών εγκαταστάσεων⁷. Οι ανασκαφείς είχαν κατατάξει την κεραμική που βρέθηκε σε δώδεκα κατηγορίες, ξεκινώντας από την κατηγορία των white wares του 10ου αιώνα, την κατηγορία της εφυάλωμένης εγχάρακτης του 11ου και του 12ου αιώνα και καταλήγοντας στην proto-majolica I κεραμική, που φθάνει μέχρι τα μέσα του 13ου αιώνα.

Η ανασκαφή της Καστέλλας αποδείχθηκε εξαιρετικά σημαντική για τη μελέτη του αρχαίου Ηρακλείου. Έφερε στο φως κτιριακό συγκρότημα με αραβική χρήση. Τα αδιατάραχτα αραβικά στρώματα βρέθηκαν κάτω από πυκνό στρώμα καταστροφής και απέδωσαν μεγάλο αριθμό νομισμάτων των Εμίρηδων της Κρήτης, μικροαντικείμενα και κεραμική. Πάνω από το στρώμα καταστροφής αποκαλύφθηκαν είκοσι δύο περίπου τάφοι της β' βυζαντινής περιόδου, πρόχειρα κατασκευασμένοι, σε πυκνή διάταξη, που περιείχαν οστά βρεφών, εφήβων και γυναικών. Οι καλυπτήριες πλάκες ήταν ακατέργαστες σχιστολιθικές ή αμμονόδοπτρες που αφθονούν στην περιοχή. Πρόχειρα κατασκευασμένα διαχωριστικά τοιχεία χώριζαν τους τάφους, που ήταν ασύλητοι. Η κεραμική που βρέθηκε ήταν πλούσια, όπως και διάφορα μικροαντικείμενα (κοσμήματα, στανούρι, ζώνες, κομβία κ.ά.).

Και εδώ η κεραμική αποτελείται κυρίως από πινάκια και κούπες με λεπτή εγχάραξη, όμοια με την κεραμική της οδού Κορωναίου. Ακόμη, βρέθηκαν πολλά όστρακα με πλατιά εγχάραξη και επιπεδόγλυφη τεχνική, που χρονολογούνται στο 12ο και τις αρχές του 13ου αιώνα. Μια ομάδα τάφων ανήκε σε προγενέστερους χρόνους, δεδομένου ότι τα ευρήματα που προήλθαν από αυτούς ανήκουν στο 10ο και στις αρχές του 11ου αιώνα.

Κεραμική από την ανασκαφή του Αγίου Πέτρου

1. Τμήμα από κούπα (Εικ. 4-5).

Σώζεται τμήμα του σώματος και της βάσης.

Σωζ. διαστ.: διάμ. 8,5, ύψ. 4,6, ύψ. β. 0,5 εκ.

Βαθύ ημικυλινδρικό σώμα με χαμηλή δακτυλιόσχημη, ελαφρώς αποκλίνουσα, βάση. Πηλός κόκκινος. Επίχρισμα λευκό στην εσωτερική και πολύ αραιωμένο στην εξωτερική επιφάνεια. Ανοιχτοπράσινη εφυάλωση εσωτερικά. Κεντρικό θέμα σε μέταλλο από φυτικά σχηματο-

ποιημένα μοτίβα σε φολιδωτό βάθος. Στενή ταινία στο μέσον του σώματος με σπειροειδές κόσμημα. Λεπτή εγχάραξη.

Μέσα 12ου αιώνα.

Θέση: I.M.K. Ακατάγραφο (Trench A, 22/1968).

Βιβλιογραφία: Ευγενίδου 1982: 63, πίν. 7. Μελαδίνη 1973-1974: 503, πίν. 324. Morgan 1942: πίν. XLIV. Vogt 1993: 100.

2. Όστρακο από πινάκιο (Εικ. 4-5).

Σώζεται μικρό τμήμα του σώματος και του χείλους.

Σωζ. διαστ.: διάμ. 4,5, ύψ. 0,7 εκ.

Πηλός ανοιχτόφαιος, χονδροκόκκος. Λευκό επίχρισμα στην εσωτερική και την εξωτερική επιφάνεια. Ανοιχτοπράσινη στιλπνή εφυάλωση στην εσωτερική και την εξωτερική επιφάνεια. Διακρίνεται κύκλος με πλατιά χάραξη και δύο συστάδες από πυκνές παράλληλες γραμμές με λεπτή επιμελημένη εγχάραξη. Zeuxippus ware; Τέλη 12ου-αρχές 13ου αιώνα.

Θέση: I.M.K. Ακατάγραφο (Trench A2, May 26/#2).

Βιβλιογραφία: Siena 1991: 87, σημ. 8, εικ. 2.

3. Όστρακο από πινάκιο (Εικ. 4-5).

Σώζονται δύο μικρά τμήματα του σώματος και της βάσης. Σωζ. διαστ.: διάμ. 7, ύψ. 2, ύψ. β. 1,3 εκ.

Αβαθές πινάκιο, με πλατιά, ελαφρώς υπερυψωμένη δακτυλιόσχημη βάση. Πηλός κόκκινος, χονδροκόκκος. Λευκό επίχρισμα στην εσωτερική και την εξωτερική επιφάνεια. Ανοιχτοπράσινη εφυάλωση καλύπτει το αγγείο εσωτερικά και εξωτερικά. Διακρίνεται η κεφαλή ζώου, μάλλον λαγού, με επιπεδόγλυφη τεχνική. Η παράσταση περιβάλλεται από ταινία με παράλληλες γραμμές με μέτρια εγχάραξη.

Τέλη 12ου-αρχές 13ου αιώνα.

Θέση: I.M.K. Ακατάγραφο (Grave 4).

Βιβλιογραφία: Μελαδίνη 1973-1974: 503, πίν. 326.

Κεραμική από την Καστέλλα

1. Όστρακο από πινάκιο (Εικ. 6-7).

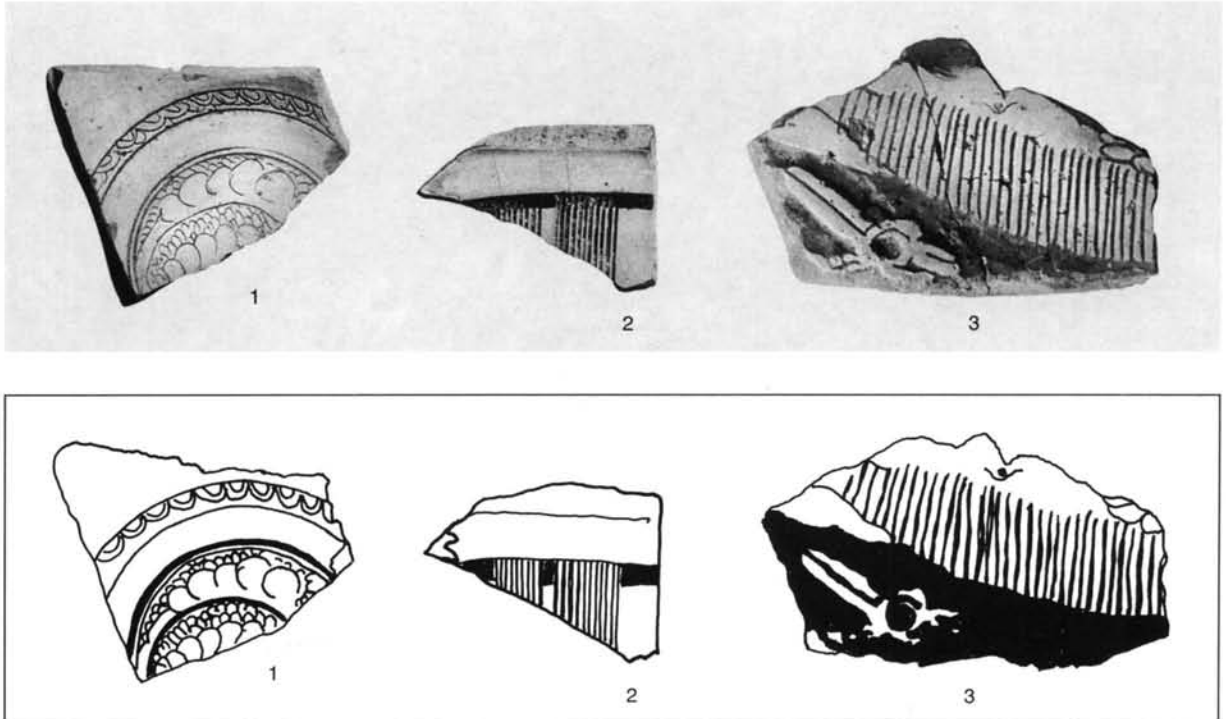
Σώζεται τμήμα του σώματος και του χείλους.

Σωζ. διαστ.: διάμ. 7,5, ύψ. 1 εκ.

Ελαφρώς κοίλο με πλατύ, υπερυψωμένο, οριζόντιο χείλος. Πηλός γκριζωπός, λεπτόκοκκος, μαυρισμένος λόγω υπερβολικού ψησίματος. Λευκό επίχρισμα στην εσωτερική και την εξωτερική επιφάνεια. Σκουροπράσινη εφυάλωση, κοκκιωτή εσωτερικά και γύρω από το χείλος. Πυκνοί εγχάρακτοι ομόκεντροι κύκλοι στο σώμα και τη γένεση του οριζόντιου εξωτερικά χείλους που είναι

6. Η ανασκαφή πραγματοποιήθηκε το 1993 στο οικοπέδο ιδιοκτησίας Λ. Αυδή, στο παλιό κέντρο διασκέδασης «Καστέλλα».

7. Βλ. σχετικά, Δοκιμαστική ανασκαφή Αγίου Πέτρου των Ενετών Ηρακλείου, ΑΔ 23 (1968), Χρονικά, 427-429.

Εικ. 4-5. Εγγάρακτη εφναλωμένη κεραμική από τη δοκιμαστική ανασκαφή (1968), στο εσωτερικό του ναού της Μονής των Αγίων Πέτρου και Παύλου των Δομηρικανών στο Ηράκλειο.

διακοσμημένο με πυκνές γραμμές και ημικύκλια.
Τέλη 10ου-αρχές 11ου αιώνα.
Θέση: Ι.Μ.Κ., αριθ. ευρ. ΑΠ 26.
Βιβλιογραφία: Morgan 1942: 145, εικ. 120.

2. Όστρακα από πινάκια (Εικ. 6-7).

Σώζονται μικρά τμήματα από το σώμα των αγγείων. Πηλός κόκκινος, λεπτόκοκκος. Λευκό επίχρσιμα στην εσωτερική και την εξωτερική επιφάνεια. Άχρωμη εφνάλωση καλύπτει την εσωτερική επιφάνεια.

Σωζ. διαστ.: διάμ. 3,7, ύψ. 1,8, ύψ. β. 0,6 εκ.

α) Βαθύ πινάκιο με αποκλίνουσα, χαμηλή, δακτυλιόσχημη βάση. Κεντρικό θέμα αδιάγνωστο με επιτεδόγλυφη τεχνική. Γύρω από αυτό, ταινία με πλοχμό σε φολιδωτό βάθος.

Σωζ. διαστ.: διάμ. 6,8, ύψ. 0,7 εκ.

β) Αβαθές πινάκιο. Ταινία με λεπτή επιμελημένη εγχάραξη και κουφικό διάκοσμο. Διακρίνονται δύο ακόμη ταινίες εκατέρωθεν αυτής.

Σωζ. διαστ.: διάμ. 7,5, ύψ. 1 εκ.

γ) Αβαθές πινάκιο. Πλατιά ταινία με σχηματοποιημένο φυτικό διακοσμητικό θέμα σε φολιδωτό βάθος.

Σωζ. διαστ.: διάμ. 6, ύψ. 1,9, ύψ. β. 1 εκ.

δ) Αβαθές πινάκιο με χαμηλή, αποκλίνουσα, δακτυλιόσχημη βάση. Πλατιά ταινία με πλοχμό και καρδιόσχημα φύλλα σε φολιδωτό βάθος. Η ταινία περιβάλλεται από στενό πλαίσιο από μικρά τετράγωνα. Λεπτή, επιμελημένη εγχάραξη. Μέσα 12ου αιώνα.

Θέση: Ι.Μ.Κ., αριθ. ευρ. ΑΠ 28.

Βιβλιογραφία: Morgan 1942: πίν. XLVIII, XXXIX, XLIV.
Ευγενίδου 1982: 63, πίν. 7-9. Dauterman Maguire 1997: 259, σμ. 181. Μελαδίνη 1973-1974: 503, πίν. 324.

3. Τμήμα από βαθύ πινάκιο (Εικ. 6-7).

Σώζεται μεγάλο μέρος του σώματος, η βάση και τμήμα του χείλους.

Σωζ. διαστ.: διάμ. 18, ύψ. 3, διάμ. β. 7 εκ.

Πηλός ανοιχτόχρωμος, λεπτόκοκκος. Λευκό επίχρσιμα στην εσωτερική και την εξωτερική επιφάνεια. Σκουροπράσινη εφνάλωση, απολεπισμένη εσωτερικά. Όλο το αγγείο καλύπτεται από μεγάλα σχηματοποιημένα φύλλα με παράλληλες και κυματοειδείς γραμμές. Η εγχάραξη είναι λεπτή.

Μέσα 12ου αιώνα.

Θέση: Ι.Μ.Κ., αριθ. ευρ. ΑΠ 42.

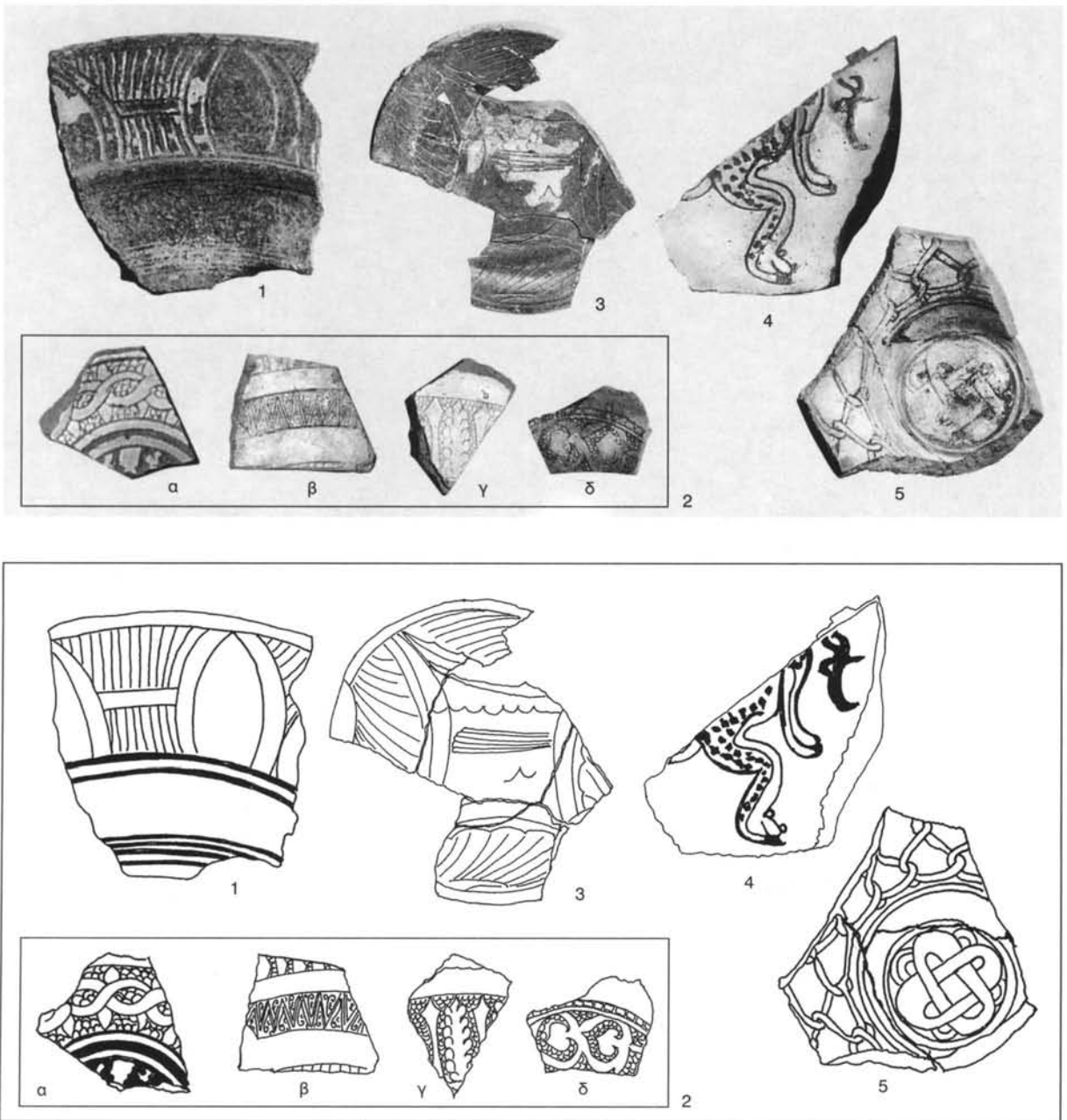
4. Όστρακο από πινάκιο (Εικ. 6-7).

Σώζεται τμήμα του σώματος και της βάσης.

Σωζ. διαστ.: διάμ. 11, ύψ. β. 1 εκ.

Αβαθές πινάκιο με χαμηλή δακτυλιόσχημη βάση. Πηλός κόκκινος, χονδρόκοκκος. Λευκό επίχρσιμα εσωτερικά. Ανοιχτοπράσινη εφνάλωση. Σε ελεύθερο βάθος απεικονίζεται φανταστικό ζώο. Η εγχάραξη είναι πλατιά. Το σώμα του ζώου είναι διάστικτο. Measles ware.

Α' τέταρτο 12ου αιώνα.

Εικ. 6-7. Κεραμική από τα βυζαντινά στρώματα της ανασκαφής του οικ. Α. Ανθή στην Καστέλλα Ηρακλείου.

Θέση: Ι.Μ.Κ., αριθ. ευρ. Α/Α 2992, ΑΠ 400.

Βιβλιογραφία: Μελαδίνη 1973-1974: 503, πίν. 323. Siena 1991: 85, εικ. 2, 87, σημ. 5. Morgan 1942: 93, εικ. 69.

5. Τμήμα από βαθύ πινάκιο (Εικ. 6-7).

Σώζεται μέρος του σώματος και η βάση.

Σωζ. διαστ.: διάμ. 11, ύψ. 4,6, διάμ. β. 7, ύψ. β. 1,5 εκ.

Βαθύ πινάκιο με χαμηλή δακτυλιόσχημη βάση. Πηλός κόκκινος, χονδροκόκκος. Λευκό επίχρσιμα στο εσωτερι-

κό του αγγείου. Άχρωμη εφύαλωση. Στον πυθμένα εικονίζεται ο κόμβος του Σολομώντα. Όλο το υπόλοιπο σώμα είναι καλυμμένο από συνεχόμενους κόμβους. Η εγχάραξη είναι πλατιά. Το μετάλλιο του πυθμένα έχει αποδοθεί με επιπεδόγλυφη τεχνική.

Τέλη 12ου αιώνα.

Θέση: Ι.Μ.Κ., αριθ. ευρ. ΑΠ 47.

Βιβλιογραφία: Morgan 1942: 339, εικ. 225. Χαριτωνίδου 1988: 190, εικ. 4.

Γ. Το 1996 πραγματοποιήθηκε μια τρίτη εκτεταμένη ανασκαφή σε οικόπεδο της οδού Χορτατσών⁸, σε μικρή απόσταση δυτικά της οδού Κορωναίου. Και εδώ αποκαλύφθηκε κτιριακό συγκρότημα λουτρών της β' βυζαντινής περιόδου. Δυστυχώς, το λουτρό δεν αποκαλύφθηκε ολόκληρο λόγω της καταστροφής του δυτικού τμήματός του από πολυκατοικία που κτίστηκε τη δεκαετία του 1970. Τα ανασκαφικά στρώματα βρέθηκαν στο μεγαλύτερο μέρος τους αδιατάρακτα. Βρέθηκαν ανέπαφα τα ογκώδη υπόκαυστα, τμήματα του δαπέδου, αγωγοί και φρεάτια, καθώς και ο πλακόστρωτος χώρος της εξωτερικής αυλής. Η έκταση του λουτρού και το μέγεθος των αγωγών, των φρεατίων και των δεξαμενών υποδηλώνουν ότι τα λουτρά αυτά ήταν δημόσιας χρήσης.

Η κεραμική που προήλθε από την ανασκαφή αυτή είναι εξαιρετικά πλούσια σε ποικιλία. Καλύπτει όλο το 12ο και τις αρχές του 13ου αιώνα. Επειδή δεν έχει ολοκληρωθεί ο καθαρισμός και η συγκόλληση των αγγείων, παρουσιάζονται μόνον όστρακα.

1. Τμήμα από κούπα (Εικ. 8-9).

Σώζεται μέρος του σώματος και της βάσης.

Σωζ. διαστ.: διάμ. 6,8, ύψ. β. 1, διάμ. β. 4,3 εκ.

Ημικυλινδρικό σώμα, με χαμηλή αποκλίνουσα δακτυλιόσχημη βάση. Πηλός κόκκινος, λεπτόκοκκος. Λευκό επίχρισμα εσωτερικά, πολύ αραιωμένο και μέχρι το μέσον του σώματος εξωτερικά. Άχρωμη εφυάλωση. Δύο λεπτοί ομόκεντροι κύκλοι σε απόσταση μεταξύ τους περιβάλλουν αφηρημένο διακοσμητικό θέμα με επιπεδόγλυφη τεχνική.

Τέλη 12ου αιώνα.

Θέση: Ι.Μ.Κ., αριθ. ευρ. Γ3/238.

Βιβλιογραφία: Siena 1991: 82-83, εικ. 1, σμμ. 4.

2. Όστρακο από πινάκιο (Εικ. 8-9).

Σώζεται τμήμα του σώματος και της βάσης.

Σωζ. διαστ.: διάμ. 7,3, ύψ. 2,5, ύψ. β. 1,4 εκ.

Ελαφρώς κυλινδρικό σώμα με πλατιά και χαμηλή δακτυλιόσχημη βάση, ελαφρώς αποκλίνουσα. Πηλός κόκκινος, χονδρόκοκκος. Λευκό επίχρισμα εσωτερικά, πολύ αραιό εξωτερικά. Υποκίτρινη σιλπνή εφυάλωση. Σε ελεύθερο βάθος απεικονίζεται πτηνό με πλατιά εγχάραξη. Ο λαιμός του, αρκετά ψηλός, και το σώμα του αποδίδονται με την επιπεδόγλυφη τεχνική.

Τέλη 12ου αιώνα.

Θέση: Ι.Μ.Κ., αριθ. ευρ. Γ2/180.

Βιβλιογραφία: Νικολακόπουλος 1985.

3. Όστρακο από πινάκιο (Εικ. 8-9).

Σώζεται μέρος του σώματος και της βάσης.

Σωζ. διαστ.: διάμ. 13,4, ύψ. 7,5, ύψ. β. 2,4 εκ.

Σώμα αβαθές, χαμηλή δακτυλιόσχημη βάση. Πηλός φαιόχρωμος, λεπτόκοκκος. Λευκό επίχρισμα εσωτερικά. Άχρωμη εφυάλωση. Ίχνος από διαβήτη στο κέντρο του πυθμένα. Μέσα σε τρεις ομόκεντρους κύκλους απεικονίζεται ισοσκελής σταυρός. Ανάμεσα στις κεραίες του σταυρού, καρδιόσχημα διακοσμητικά μοτίβα. Η εγχάραξη των κύκλων είναι λεπτή, ενώ του μεταλλίου πλατιά.

Β' μισό 12ου αιώνα.

Θέση: 13η ΕΒΑ, αριθ. ευρ. 41.

Βιβλιογραφία: Σωτηρίου 1924: 192.

4. Όστρακο από πινάκιο (Εικ. 8-9).

Σώζεται μικρό τμήμα του σώματος.

Σωζ. διαστ.: διάμ. 8, ύψ. 0,8 εκ.

Πηλός φαιός, λεπτόκοκκος. Λευκό επίχρισμα εσωτερικά. Υποκίτρινη εφυάλωση στην εσωτερική επιφάνεια. Διακρίνεται ανθρωπίνη κεφαλή με άτεχνη λεπτή εγχάραξη. Η μορφή περιβάλλεται από πλαίσιο με παράλληλες γραμμές και πλατιά εγχάραξη.

Τέλη 12ου αιώνα.

Θέση: 13η ΕΒΑ, αριθ. ευρ. Α/4.

Βιβλιογραφία: Morgan 1942: πίν. XLIII, L.

5. Τμήμα από πινάκιο (Εικ. 8-9).

Σώζεται ο πυθμένας και η βάση του αγγείου.

Σωζ. διαστ.: διάμ. 13, ύψ. 3,5, διάμ. β. 8,6 εκ.

Σώμα αβαθές με σχετικά ψηλή βάση. Πηλός κόκκινος, σκληρός. Λευκό επίχρισμα εσωτερικά. Υπόλευκη εφυάλωση στην εσωτερική επιφάνεια. Σε ελεύθερο βάθος απεικονίζεται πτηνό με μακρύ ράμφος. Η εγχάραξη είναι πλατιά, ενώ το σώμα και οι ταινίες του λαιμού αποδίδονται με την επιπεδόγλυφη τεχνική. Αριστερά του διακρίνεται τμήμα διακοσμητικού θέματος με κυματιστές γραμμές.

Τέλη 12ου αιώνα.

Θέση: 13η ΕΒΑ, αριθ. ευρ. Γ/81.

Βιβλιογραφία: Siena 1991: 94-95, εικ. 2. Morgan 1942: πίν. LI.

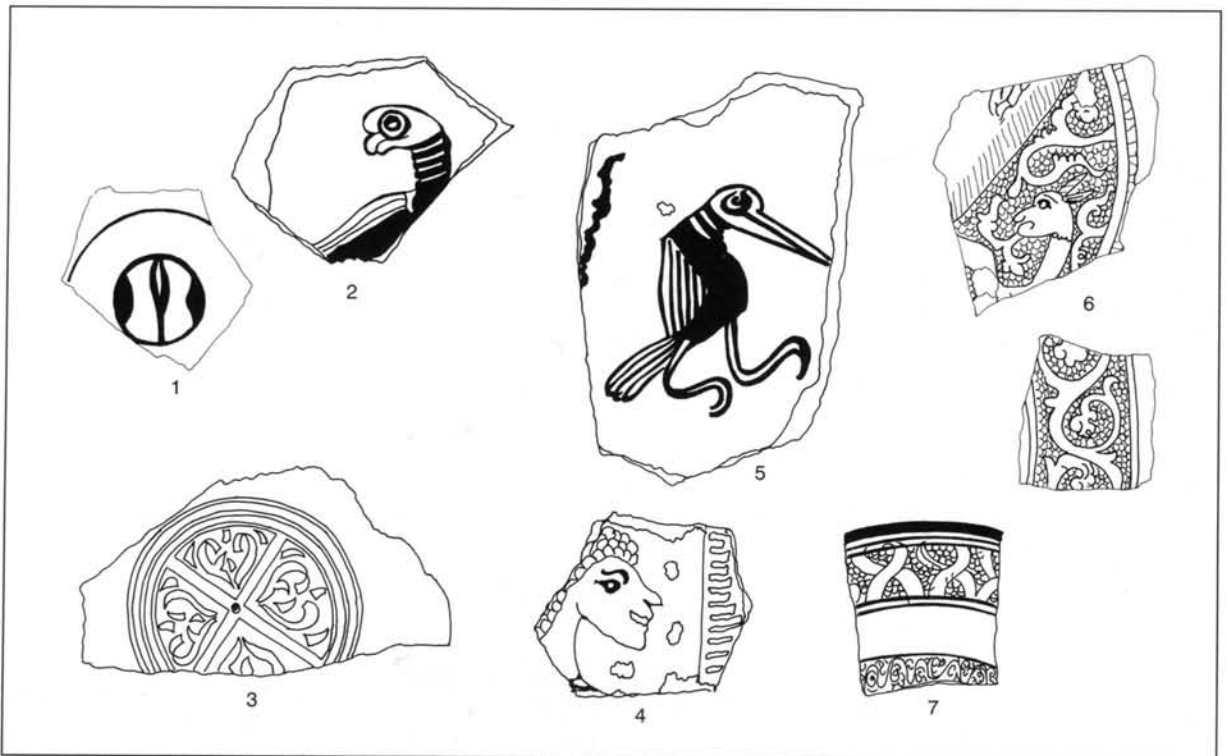
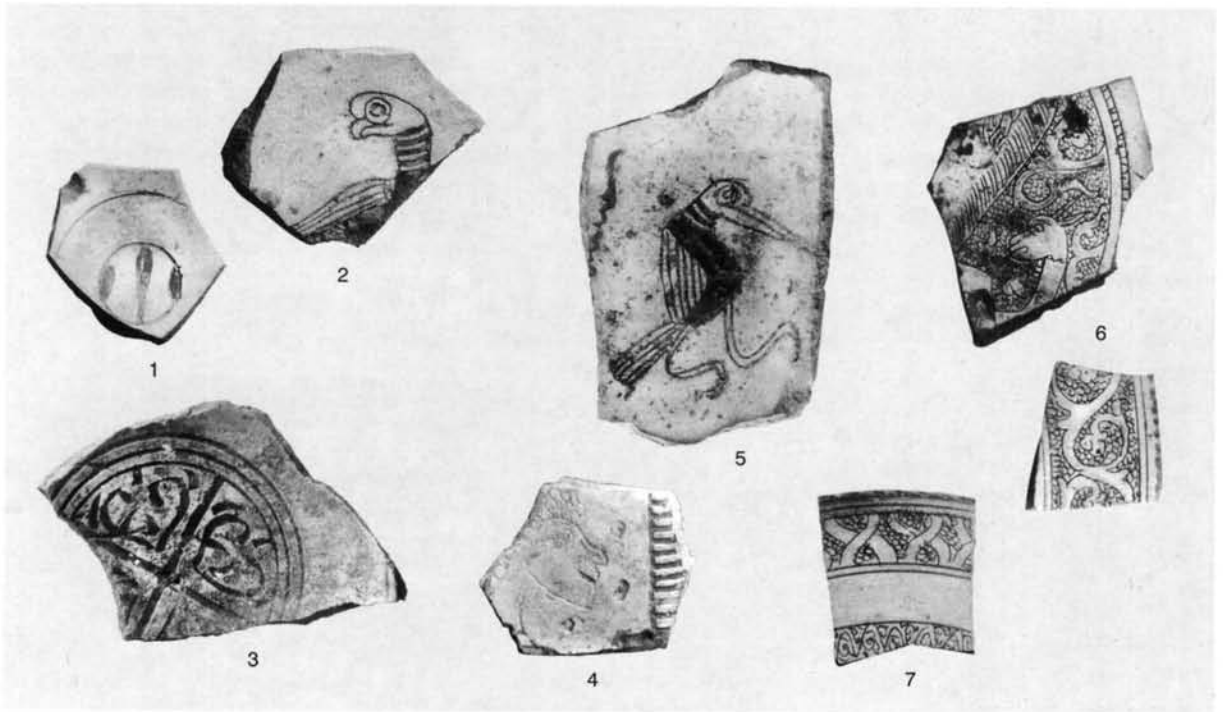
6. Όστρακα από πινάκιο (Εικ. 8-9).

Σώζονται δύο τμήματα: α) σώμα-βάση, β) σώμα-χειλος.

Σωζ. διαστ.: α) διάμ. 8,6, ύψ. 1,6, διάμ. β. 3 εκ. β) διάμ. 5, ύψ. 0,8 εκ.

Ελαφρώς κοίλο με ψηλή δακτυλιόσχημη βάση που φέρει στο εσωτερικό της, στην εξωτερική επιφάνεια, τρεις ομόκεντρους εγχάρακτους κύκλους. Πηλός κόκκινος, λεπτόκοκκος. Έντονα ίχνη καψίματος. Λευκό επίχρισμα εσωτερικά και εξωτερικά. Ανοιχτοπράσινη, σιλπνή εφυάλωση στην εσωτερική επιφάνεια.

8. Η οδός Χορτατσών βρίσκεται στο κέντρο της παλιάς πόλης, 30 μ. περίπου βορειοδυτικά του βυζαντινού τείχους.

Εικ. 8-9. Κεραμική από τα βυζαντινά λουτρά της οδού Χορτασιών στο Ηράκλειο.

Πυκνός διάκοσμος θα κάλυπτε όλη την επιφάνεια του αγγείου. Διακρίνεται ελάφι ανάμεσα σε ανθεμοειδή μοτίβα σε φολιδωτό βάθος. Γύρω από το κεντρικό θέμα, πλατιά ταινία με βλαστοσπείρα, επίσης σε φολιδωτό βάθος. Εγχάραξη λεπτή και επιμελημένη.

Μέσα 12ου αιώνα.

Θέση: I.M.K., αριθ. ευρ. Γ3/221.

Βιβλιογραφία: Morgan 1942: πίν. XLIV.

7. Όστρακο από πινάκιο (Εικ. 8-9).

Σώζεται τμήμα του σώματος και του χείλους.

Σωζ. διαστ.: διάμ. 6, ύψ. 0,8 εκ.

Πηλός κόκκινος, λεπτόκοκκος. Λευκό επίχρισμα εσωτερικά και εξωτερικά. Αχρωμη στιλπνή εφυάλωση, ελαφρώς ιριδίζουσα στην εσωτερική επιφάνεια. Διάκοσμος σε ταινίες. Η εξωτερικά πλατιά ταινία έχει πλοχμό σε φολιδωτό βάθος. Η εσωτερική, στενότερη, σπειροειδές κόσμημα. Η εγχάραξη είναι λεπτή.

Μέσα 12ου αιώνα.

Θέση: I.M.K., αριθ. ευρ. Γ3/220.

Βιβλιογραφία: Morgan 1942: πίν. XXXIX. Νικολακόπουλος 1985: 45, εικ. 9. Ευγενίδου 1982: 63, εικ. 9.

Μέχρι σήμερα, σε όλη την έκταση του βυζαντινού Χάνδακα που έχει ερευνηθεί δεν βρέθηκε εργαστήριο παραγωγής κεραμικών προϊόντων. Στις ανασκαφές δεν βρέθηκαν χαρακτηριστικά στοιχεία ύπαρξης εργαστηρίου (wasters, κακοχυμένα ή κακοψημένα αγγεία, τριποδίσκοι ψησίματος). Το γεγονός αυτό, σε συνδυασμό με την ανεύρεση ναυαγίων με φορτία κεραμικών στη νήσο Ντία⁹, 13 ναυτικά μίλια βόρεια του Χάνδακα, μας οδηγούν στην υπόθεση ότι στο βυζαντινό Χάνδακα γινόταν ευρεία εισαγωγή κεραμικών προϊόντων.

Είναι δύσκολο να προσδιορίσουμε από ποια κέντρα παραγωγής προέρχονται τα αγγεία του Ηρακλείου.

Πολλά από αυτά μοιάζουν με αγγεία από το ναυάγιο της Αλοννήσου¹⁰, ενώ υπάρχουν και κάποια δείγματα που παραπέμπουν στην αιγαιακή κεραμική που βρέθηκε στο ναυάγιο του Καστελλόριζου¹¹. Ωστόσο, κάποια ισχυρή υποψία ότι ίσως κάπου στην Κρήτη βρισκόταν ένα εργαστήριο το 12ο αιώνα μας γεννά η ύπαρξη αγγείων με σταθερά επαναλαμβανόμενα χαρακτηριστικά:

- Κόκκινος χονδρόκοκκος πήλος με προσμείξεις.
- Ψηλή αποκλίνουσα βάση.
- Λευκό επίχρισμα στην εσωτερική και πολύ αραιωμένο στην εξωτερική επιφάνεια.

- Τρεις ομόκεντροι κύκλοι με βαθιά εγχάραξη γύρω από ένα κεντρικό μέταλλιο.

- Ανοιχτοπράσινη στιλπνή εφυάλωση στην εσωτερική επιφάνεια.

Μέχρι στιγμής έχουμε εντοπίσει μια μικρή ομάδα από περίπου 20 θραύσματα από πινάκια και κούπες. Ήδη έχουν αποσταλεί δείγματα στο Πολυτεχνείο Κρήτης για την ανάλυση του πηλού και ελπίζουμε ότι σύντομα θα έχουμε συμπεράσματα σχετικά με τη σύνθεσή του.

Κάποια δείγματα της κεραμικής αυτής παρουσιάζονται παρακάτω:

1. Όστρακο από βαθύ πινάκιο (Εικ. 10-11).

Σώζεται τμήμα του σώματος και της βάσης.

Σωζ. διαστ.: διάμ. 9,2, ύψ. 2,1, ύψ. β. 1,9 εκ.

Πηλός κόκκινος, χονδρόκοκκος. Λευκό επίχρισμα στην εσωτερική και πολύ αραιωμένο στην εξωτερική επιφάνεια. Πράσινη στιλπνή ιριδίζουσα εφυάλωση εσωτερικά. Στο κέντρο του πυθμένα, μέταλλιο με βλαστοσπείρα σε φολιδωτό βάθος, με μέτρια εγχάραξη. Το θέμα περιβάλλεται από τρεις ομόκεντρους κύκλους με πλατιά και βαθιά εγχάραξη.

Μέσα 12ου αιώνα.

Προέλευση: Άγνωστη. Θέση: I.M.K., αριθ. ευρ. ΑΠ 601.

Βιβλιογραφία: Μελαδίνη 1973-1974: πίν. 324. Morgan 1942: πίν. XLVIII. Vogt 1993: 100.

2. Τμήμα από βαθύ πινάκιο (Εικ. 10-11).

Σώζεται τμήμα της βάσης και του σώματος μέχρι το χείλος.

Σωζ. διαστ.: διάμ. 10,2, ύψ. 5,5, ύψ. β. 2,9 εκ.

Σώμα ημικυλινδρικό, με λεπτό χείλος και ψηλή αποκλίνουσα βάση. Πηλός κόκκινος, χονδρόκοκκος. Λευκό επίχρισμα στην εσωτερική και την εξωτερική επιφάνεια. Πράσινη εφυάλωση εσωτερικά, ελαφρώς απολεπισμένη. Στον πυθμένα, σε μέταλλιο, απεικόνιση ζώου με επιπεδόγλυφη τεχνική. Ίχνος από διαβήτη στο κέντρο.

Τέλη 12ου αιώνα.

Προέλευση: Οικ. Χορτατσών. Θέση: I.M.K., αριθ. ευρ. Γ2/181.

Βιβλιογραφία: Νικολακόπουλος 1985: 41, εικ. 1. Ευγενίδου 1982: 63, εικ. 11. Morgan 1942: 339, εικ. 225. Vogt 1993: 103.

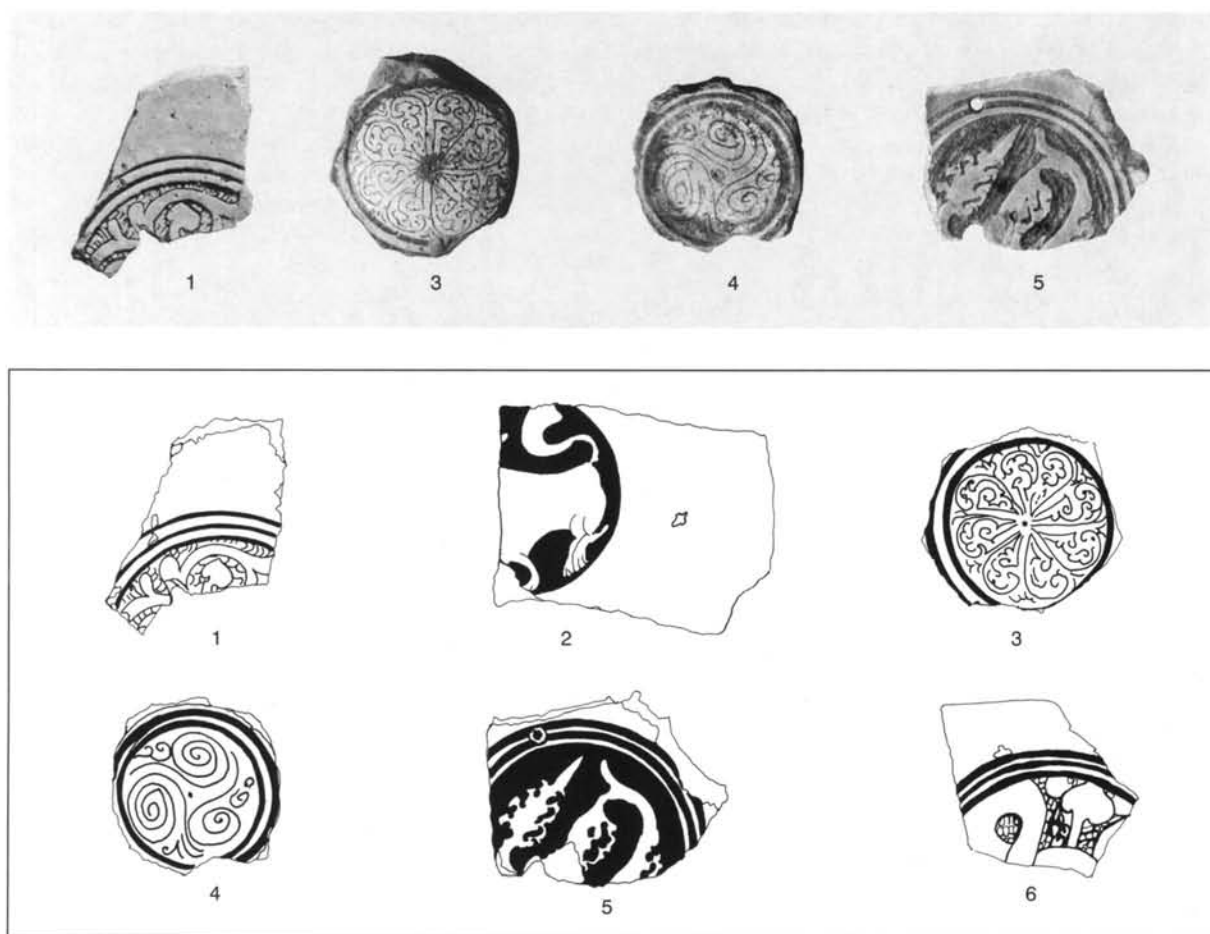
3. Πυθμένας και βάση από πινάκιο (Εικ. 10-11).

Πηλός κόκκινος, χονδρόκοκκος. Λευκό επίχρισμα εσωτερικά.

9. Δεν έχει γίνει δημοσίευση των ναυαγίων.

10. Για το ναυάγιο της Αλοννήσου, βλ. E. Ioannidaki-Dostoglou, Les vases de l'épave byzantine de Pélagonnèse-Halonnèse, in : *Recherches sur la céramique byzantine*, BCH Suppl. XVIII, Athènes 1989, 157-171.

11. Για το ναυάγιο του Καστελλόριζου, βλ. M. Michailidou, G. Philotheou, Plats byzantins provenant d'épave près de Castellorizo, in : *Recherches sur la céramique byzantine*, BCH Suppl. XVIII, Athènes 1989, 173-176.

Εικ. 10-11. Εγχάρακτη εφνάλωμένη κεραμική, πιθανώς από τοπικό εργαστήριο.

Σωζ. διαστ.: διάμ. 7,5, σωζ. ύψ. 2,8, σωζ. διάμ. β. 7, σωζ. ύψ. β. 2,1 εκ.

Ψηλή αποκλίνουσα βάση. Αχρωμη εφνάλωση εσωτερικά. Στο κέντρο, μετάλλιο με ελικοειδές ανθεμοειδές μοτίβο. Δύο ομόκεντροι κύκλοι με βαθιά εγχάραξη περιβάλλουν το θέμα. Ίχνος από διαβήτη στο κέντρο.

Προέλευση: Οικ. Χορτατσών. Θέση: Ι.Μ.Κ., αριθ. ευρ. Γ2/169.

Μέσα 12ου αιώνα.

Βιβλιογραφία: Dauterman Maguire 1997: 260, σημ. 182. Ευγενίδου 1982: 63, εικ. 9. Morgan 1942: πίν. XLI. Vogt 1993: 100.

4. Πυθμένας και βάση από πινάκιο (Εικ. 10-11).

Σώζεται η βάση και ο πυθμένας του αγγείου.

Σωζ. διαστ.: διάμ. 6,8, ύψ. 1,6, ύψ. β. 0,9, διάμ. β. 5,6 εκ.

Πηλός κόκκινος, υπερβολικά ψημένος. Λευκό επίχρσιμα εσωτερικά και πολύ αραιωμένο εξωτερικά. Ψηλή αποκλίνουσα βάση. Ίχνη πράσινης εφνάλωσης εσωτερικά. Στο κέντρο μετάλλιο με ελικοειδές κόσμημα με λεπτή εγ-

χάραξη. Το θέμα περιβάλλεται από δύο ομόκεντρος κύκλους με πλατιά και βαθιά εγχάραξη. Ίχνος από διαβήτη στο κέντρο.

Μέσα 12ου αιώνα.

Τόπος ανεύρεσης: Οικ. Χορτατσών. Θέση: Ι.Μ.Κ., αριθ. ευρ. 182/5.4.97.

Βιβλιογραφία: Νικολακόπουλος 1985: 45, εικ. 21. Ευγενίδου 1982: 63, εικ. 9. Morgan 1942: πίν. XLI. Vogt 1993: 100.

5. Όστρακο από πινάκιο (Εικ. 10-11).

Σώζεται τμήμα του πυθμένα και της βάσης.

Σωζ. διαστ.: διάμ. 8,5, ύψ. β. 1,8 εκ.

Σώμα σχεδόν επίπεδο με ψηλή αποκλίνουσα βάση. Πηλός κόκκινος, πορώδης. Λευκό επίχρσιμα στην εσωτερική και την εξωτερική επιφάνεια του αγγείου. Ανοιχτοπράσινη εφνάλωση στην εσωτερική επιφάνεια. Η κυκλική οπή ανοίχθηκε εκ των υστέρων προφανώς για να συγκρατήσει το αγγείο με τη βοήθεια μεταλλικών συνδέσμων. Στον πυθμένα, μέσα σε δύο ομόκεντρος κύκλους, φυτικό σχηματισμένο μοτίβο. Πλατιά εγχάραξη και επιτεδογλυφη τεχνική.

Τέλη 12ου αιώνα.

Προέλευση: Οικ. Χορτατσών. Θέση: 13η ΕΒΑ, αριθ. ευρ. Δ/104.

Βιβλιογραφία: Morgan 1942: πίν. LIII. Μελαδίνη 1973-1974: 503, πίν. 326.

6. Όστρακο από κούπα (Εικ. 10-11).

Σώζεται μικρό τμήμα του σώματος και της βάσης.

Σώζ. διαστ.: διάμ. 7, ύψ. 2, ύψ. β. 1,9 εκ.

Σώμα αβαθές με ψηλή αποκλίνουσα δακτυλιόσχημη βάση. Πηλός κόκκινος, υπερβολικά ψημένος. Λευκό επίχρσιμα εσωτερικά και εξωτερικά του αγγείου. Πράσινη σιλπνή ιριδιζουσα εφύάλωση εσωτερικά, ελαφρώς απολεπισμένη. Στον πυθμένα μετάλλιο με σχηματοποιημένο αφηρημένο μοτίβο σε φολιδωτό βάθος, που περιβάλλεται από τρεις ομόκεντρους κύκλους. Πλατιά εγχάραξη. Ίχνος από διαβήτη στο κέντρο.

Μέσα 12ου αιώνα.

Προέλευση: Οικ. Χορτατσών. Θέση: 13η ΕΒΑ, αριθ. ευρ. Δ/104.

Βιβλιογραφία: Siena 1991: 87, εικ. 2 (4), 89 εικ. 3 (5). Morgan 1942: πίν. XLVIII.

Παρατηρούμε ότι πρόκειται για μια ομάδα εφυσωμένης εγχάρακτης κεραμικής με επαναλαμβανόμενα κοινά χαρακτηριστικά, που δεν έχουν εντοπιστεί σε άλλες περιοχές. Έχοντας υπόψη ότι έχει ήδη εντοπιστεί μια μικρή ομάδα εγχάρακτης κεραμικής στο Καστέλλι Κισάμου¹² ως τοπική παραγωγή και ότι μια ομάδα κεραμικών με γραπτή καφέ και πράσινη διακόσμηση θεωρούνται επίσης τοπική παραγωγή το 12ο αιώνα, μπορούμε να υποθέσουμε ότι κάπου στην ευρύτερη περιοχή του Χάνδακα υπήρχε εργαστήριο εγχάρακτης εφυσωμένης κε-

ραμικής. Ας μην ξεχνούμε, άλλωστε, το γεγονός ότι η Κρήτη είχε από τους Μινωικούς ήδη χρόνους μια σημαντικότερη κεραμική παραγωγή, η οποία συνεχίζεται μέχρι σήμερα.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Dauterman Maguire 1997: DAUTERMAN MAGUIRE (E.). – Ceramic Arts of Every Day Life, in: *The Glory of Byzantium. Art and Culture of the Middle Byzantine Era, A.D. 843-1261*, The Metropolitan Museum of Art, New York 1997, 254-271.

Ευγενίδου 1982: ΕΥΓΕΝΙΔΟΥ (Δ.). – Τα κεραμικά αντικείμενα καθημερινής χρήσεως, *Αρχαιολογία* 3 (1982), 61-64.

Μελαδίνη 1973-1974: ΓΕΩΡΓΟΠΟΥΛΟΥ-ΜΕΛΑΔΙΝΗ (Μ.). – Μεσαιωνικά μνημεία Ευβοίας, *ΑΔ* 29 (1973-1974), Χρονικά, 499-512.

Morgan 1942: MORGAN (C.H.). – *The Byzantine Pottery, Corinth XI*, Cambridge, Mass. 1942.

Νικολακόπουλος 1985: ΝΙΚΟΛΑΚΟΠΟΥΛΟΣ (Γ.Α.). – Η ελληνική μεσαιωνική κεραμική, *Αρχαιολογία* 17 (1985), 41-47.

Siena 1991: *La ceramica nel mondo bizantino tra XI e XV secolo e i suoi rapporti con l'Italia, Atti del seminario Cedosa di Pontignano, Siena, 11-13 marzo 1991* (ed. S. Gelichi), Firenze 1993.

Σωτηρίου 1924: ΣΩΤΗΡΙΟΥ (Γ.Α.). – Ανασκαφαί του βυζαντινού ναού Ιωάννου του Θεολόγου εν Εφέσω, *ΑΔ* 7 (1924), 115-223.

Vogt 1993: VOGT (CH.). – Technologie des céramiques byzantines à glaçure d'époque Comnène, *CahArch* 41 (1993), 99-110.

Waagé 1933: WAAGÉ (FR.). – The Roman and Byzantine Pottery, *Hesperia* 2 (1933), 279-328.

Χαριτωνίδου 1988: ΧΑΡΙΤΩΝΙΔΟΥ-ΒΑΒΥΛΟΠΟΥΛΟΥ (Α.). – Βυζαντινά κεραμικά από τη συλλογή του Βυζαντινού Μουσείου Χίου, *ΑΑΑ* XXI (1988), 185-197.

12. Σχετικά με το εργαστήριο εφυσωμένης κεραμικής στα Χανιά, βλ. *Greek-Swedish Excavations at the Aghia Aikaterini Square, Kastelli, Kania, Stockholm* 1997.